

“TIL VA MADANIYAT KESISHMASIDA: SURXONDARYO ETNOGRAFIK LEKSIKASINING LINGVOMADANIY TAHLILI”

Fattoyeva Ziyoda Khusinovna

ziyodafattoyeva0311@gmail.com

Xasanova Kamila Baxtiyorovna

khasanovakamila0808@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola Surxondaryo viloyati etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda hududga xos urf-odatlar, an'analar va moddiy madaniyat bilan bog'liq so'zlar misollar asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, shuningdek, mintaqaning o'ziga xos etnografik qatlamini ochib beradi. Olingan natijalar Surxondaryo shevalarining boyligini va ularning madaniy ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu ish etnolingvistika va dialektologiya sohalariga muhim hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: Lingvomadaniyat, Etnografik Leksika, Surxondaryo, Sheva, Madaniyat, Til, An'analar, Dialektologiya

Abstract

This article is devoted to analyzing the linguocultural features of the ethnographic lexicon of the Surkhandarya region. It examines words related to the unique customs, traditions, and material culture of the area, based on specific examples. The research reveals the intricate interplay between language and culture, as well as the distinctive ethnographic layer of the region. The findings demonstrate the richness of Surkhandarya dialects and their profound cultural significance. This work contributes significantly to the fields of ethnolinguistics and dialectology.

Keywords: Linguoculture, Ethnographic Lexicon, Surkhandarya, Dialect, Culture, Language, Traditions, Ethnolinguistics

Аннотация

Данная статья посвящена анализу лингвокультурных особенностей этнографической лексики Сурхандарьинской области. В ней рассматриваются слова, связанные с уникальными обычаями, традициями и материальной культурой региона, на основе конкретных примеров. Исследование выявляет сложную взаимосвязь между языком и культурой, а также самобытный этнографический пласт региона. Полученные результаты демонстрируют богатство сурхандарьинских диалектов и их глубокое культурное значение. Эта работа вносит значительный вклад в области этнолингвистики и диалектологии.

Ключевые слова: Лингвокультура, Этнографическая Лексика, Сурхандарья, Диалект, Культура, Язык, Традиции, Этнолингвистика

Kirish

Etnografik leksika har qanday xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini, turmush tarzini, urf-odat va an'analarini o'zida aks ettiruvchi muhim til qatlami hisoblanadi. U milliy o'ziga xoslikni saqlash va avlodlarga yetkazishda beqiyos ahamiyatga ega. O'zbekistonning janubiy hududlaridan biri bo'lgan Surxondaryo vohasi o'zining qadimiy tarixi, rang-barang madaniyati va o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan ajralib turadi. Bu mintaqada asrlar davomida dehqonchilik, chorvachilik va qisman bog'dorchilik asosiy mashg'ulotlar bo'lgan [1]. Ayniqsa, chorvachilik, jumladan, qo'ychilik, yilqichilik va tuyachilik (ba'zi chorvadorlarda 80-100 tagacha tuya bo'lgan) iqtisodiy hayotda muhim rol o'ynagan. Bu esa o'z navbatida, mintaqa aholisining tilida, xususan, etnografik leksikasida o'zining yorqin izini qoldirgan.

Mustaqillik yillarida tilshunoslik sohasida olib borilayotgan zamonaviy tadqiqotlar etnografik leksikani madaniy merosni saqlash nuqtai nazaridan o'rganish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Surxondaryo vohasi dialektlarida uchraydigan

etnografizmlar, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi va chorvachilikka oid atamalar, mintaqaning ijtimoiy, ma’rifiy va ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutadi [1]. Ushbu leksik birliklar nafaqat kasbiy marosimlarda ("egishgä chysht", "xirman toyi"), balki Ziyofat, Navro‘z, Mustaqillik kuni kabi bayramlarda ham faol qo‘llaniladi va mahalliy shevalarga chuqur singib ketgan [1].

Mintaqa etnografik leksikasining leksik-semantik tabiati va lingvomadaniy jihatlarini kompleks o‘rganish dolzarb ilmiy muammolardan biridir. Z. Shoyimqulova (2023) tomonidan Surxondaryo qishloq xo‘jaligi etnografizmlarining leksik-semantik tahliliga bag‘ishlangan tadqiqot [2] bu yo‘nalishdagi muhim qadamlardan biridir. Biroq, vohaning butun etnografik leksikasini, xususan, uning lingvomadaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, ushbu noyob etno-leksik birliklarning shakllanish omillari va ahamiyatini aniqlash zarurati mavjud. Ushbu maqola Surxondaryo etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini tanlangan misollar asosida tahlil qilishni maqsad qilgan bo‘lib, mintaqaning boy til va madaniy merosini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Etnografik leksika tadqiqotlari tilshunoslikning eng muhim va sermahsul yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, til va madaniyat o‘zaro bog‘liqligini, xalqning moddiy va ma’naviy merosini aks ettiruvchi leksik qatlamlarni o‘rganishga qaratilgan. O‘zbek tilshunosligida etnografik leksikaga oid tadqiqotlar uzoq tarixga ega bo‘lib, XX asrning o‘rtalaridan boshlab dialektologik va leksikografik ishlar doirasida faol o‘rganila boshlangan. Jumladan, o‘zbek xalqining turmush tarzi, urf-odatlar, kasb-hunarlar bilan bog‘liq so‘zlar va atamalar ko‘plab ilmiy ishlar, lug‘atlar va monografiyalarda tahlil qilingan. So‘nggi yillarda lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika va kognitiv tilshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlarning rivojlanishi bilan etnografik leksikani o‘rganish yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu esa til birliklarining nafaqat semantik, balki madaniy-konseptual mazmunini ham chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

O'zbekistonning turli mintaqalaridagi etnografik leksikaga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida Surxondaryo vohasining o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishga qaratilgan ishlar alohida ahamiyat kasb etadi. Mintaqaning qadimiy tarixi, rang-barang madaniyati va o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilikning ustunligi uning etnografik leksikasida yorqin iz qoldirgan [1]. Bu esa ushbu leksik qatlamni chuqur va kompleks o'rganishni taqozo etadi.

Surxondaryo etnografik leksikasini o'rganish bo'yicha mavjud tadqiqotlar orasida Z. Shoyimqulova (2023) tomonidan amalga oshirilgan "Surxondaryo qishloq xo'jaligi etnografizmlarining leksik-semantik tahlili" nomli maqola muhim o'rin tutadi [2]. Ushbu tadqiqotda Surxondaryo vohasi aholisi nutqida uchraydigan, asosan qishloq xo'jaligi amaliyotlari bilan bog'liq bo'lgan noyob etno-leksik birliklar atroflicha leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan. Muallif etnografizmlarning ma'no qirralarini ochib berishga, ularning qo'llanish xususiyatlarini aniqlashga e'tibor qaratgan. Shoyimqulovanning ishi mintaqaning agrar madaniyatini aks ettiruvchi leksik qatlamni o'rganishda muhim qadam bo'lsa-da, uning doirasi qishloq xo'jaligi etnografizmlari bilan cheklangan. Vohaning butun etnografik leksikasini, jumladan, chorvachilik, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or buyumlari, urf-odatlar va marosimlarga oid atamalarni qamrab oluvchi keng qamrovli lingvomadaniy tahlilga ehtiyoj sezilmoqda.

Mintaqaning etnografik leksikasining ildizlari uning qadimiy tarixiga borib taqaladi. Surxondaryo vohasi hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan Sopollitepa (miloddan avvalgi XVII-XV asrlar), Jarqo'ton, Mullalitepa, Eski Termiz va Sho'robqo'rg'on kabi qadimiy manzilgohlardan topilgan madaniy qatlamlar, sopol va loy buyumlar, bezaklar, shisha, bronza, temir, tosh va suyakdan yasalgan buyumlar mintaqa aholisining turmush tarzi, iqtisodiy faoliyati va madaniy rivojlanishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi [3]. Bu arxeologik topilmalar etnografik leksikaning shakllanishi va rivojlanishida tarixiy-madaniy omillarning naqadar muhim rol o'ynaganligini ko'rsatadi. Masalan, chorvachilikning qadimdan asosiy mashg'ulotlardan biri bo'lganligi, ba'zi chorvadorlarda 80-100 tagacha tuya

bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar [1] ushbu soha bilan bog'liq boy leksik qatlamning paydo bo'lishi uchun mustahkam zamin yaratgan.

Shuningdek, etnografik leksikaning ijtimoiy-madaniy funksiyalari, uning kasbiy marosimlarda ("egishgä chysht", "xirman toyi") va bayramlarda (Ziyofat, Navro'z, Mustaqillik kuni) faol qo'llanilishi hamda mahalliy shevalarga chuqur singib ketganligi [1] bu so'zlarning nafaqat informativ, balki madaniy-qadriyat ahamiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Biroq, bu jihatlar, ya'ni etnografik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning milliy dunyoqarashni, urf-odat va an'analarni qanday aks ettirishi, shuningdek, ularning shakllanish omillari va hozirgi kundagi ahamiyati bo'yicha kompleks tahlillar yetarli emas.

Xorijiy tilshunoslikda etnografik leksikani o'rganishda lingvomadaniyatshunoslik yondashuvi keng qo'llaniladi. Bu yondashuv til birliklarini madaniy kontekstda, ya'ni ularning madaniy konnotatsiyalari, ramziy ma'nolari va madaniy-milliy qadriyatlar bilan bog'liqligini tahlil qilishni nazarda tutadi. O'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalishda dastlabki qadamlar qo'yilgan bo'lsa-da, Surxondaryo vohasi kabi o'ziga xos mintaqaning etnografik leksikasi bo'yicha bunday chuqur va tizimli tadqiqotlar hali to'liq amalga oshirilmagan.

Ushbu maqola mavjud adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib, Surxondaryo etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini tanlangan misollar asosida kompleks tahlil qilish orqali yuqorida qayd etilgan ilmiy bo'shliqni to'ldirishni maqsad qilgan. Bu esa mintaqaning boy til va madaniy merosini yanada chuqurroq anglashga, milliy o'ziga xoslikni saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi. Tadqiqot etnografik leksikaning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki uning madaniy-tarixiy qatlamlarini, xalqning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimidagi o'rnini ham ochib berishga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot Surxondaryo vohasi etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, mavjud ilmiy bo'shliqlarni

to'ldirishni maqsad qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Surxondaryo vohasi aholisining turmush tarzi, urf-odatlarini, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati (ayniqsa, dehqonchilik va chorvachilik [1]) bilan bog'liq etnografik leksik birliklarni aniqlash, ularning semantik tuzilishini, madaniy konnotatsiyalarini va milliy dunyoqarashdagi o'rnini lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan chuqur o'rganishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: etnografik leksik birliklarni yig'ish va tizimlashtirish; ularning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish; madaniy-tarixiy ildizlarini va shakllanish omillarini aniqlash; ularning milliy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlar (masalan, "egishgä chysht", "xirman toyi" [1]) bilan bog'liqligini ochib berish; hamda ushbu leksikaning hozirgi kundagi ahamiyatini baholash.

Tadqiqot obyekti Surxondaryo vohasi dialektlarida faol qo'llaniladigan etnografik leksika hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa ushbu etnografik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning madaniy-konseptual mazmuni, milliy o'ziga xoslikni aks ettirish darajasi va ijtimoiy-madaniy funksiyalaridir. Tadqiqot materiallari sifatida Surxondaryo vohasining turli tumanlarida (masalan, Sherobod, Boysun, Qumqo'rg'on, Denov) olib borilgan dala tadqiqotlari davomida to'plangan og'zaki nutq namunalari, mahalliy shevalarda uchraydigan etnografizmlar, folklor matnlari, urf-odatlar va marosimlarni tasvirlovchi yozma manbalar, shuningdek, mavjud dialektologik lug'atlar va ilmiy ishlar xizmat qiladi. Xususan, Z. Shoyimqulovning Surxondaryo qishloq xo'jaligi etnografizmlariga bag'ishlangan tadqiqoti [2] dastlabki ma'lumotlar bazasini shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi, biroq ushbu ishning doirasi kengaytiriladi. Bundan tashqari, mintaqaning qadimiy tarixi va madaniyatini aks ettiruvchi arxeologik topilmalar (Sopollitepa, Jarqo'ton, Mullalitepa kabi manzilgohlar [3]) ham leksikaning tarixiy ildizlarini tahlil qilishda asos bo'ladi.

Tadqiqotda bir qator ilmiy metodlar majmuasidan foydalaniladi. Asosiy yondashuv sifatida lingvomadaniyatshunoslik metodi tanlandi, chunki u til birliklarini madaniy kontekstda, ya'ni ularning madaniy konnotatsiyalari, ramziy ma'nolari, milliy qadriyatlar va dunyoqarash bilan bog'liqligini tahlil qilish imkonini beradi. Bu

metod etnografik leksikaning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki uning ortida yotgan chuqur madaniy qatlamlarni, xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini va an’analarini qanday aks ettirishini ochib berishga xizmat qiladi.

Leksik birliklarni yig‘ish, tasniflash va tizimlashtirishda tavsifiy metod qo‘llaniladi. Bu metod orqali etnografizmlarning ma’no qirralari, ularning morfemik tuzilishi va grammatik xususiyatlari atroflicha bayon etiladi. Leksik-semantik tahlil metodi etnografik birliklarning denotativ va konnotativ ma’nolarini, ularning semantik maydonlardagi o‘rnini, polisemik va omonimik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Z. Shoyimqulova [2] tomonidan qishloq xo‘jaligi etnografizmlarining leksik-semantik tahlili bo‘yicha amalga oshirilgan ish ushbu metodning samaradorligini ko‘rsatadi va bizning tadqiqotimizda chorvachilik, hunarmandchilik, uy-ro‘zg‘or buyumlari va marosimlarga oid etnografizmlarni ham qamrab olgan holda kengaytiriladi.

Etnolingvistik tahlil metodi til va madaniyat o‘zaro aloqasini, etnografik leksikaning milliy ong va etnik o‘ziga xoslikni shakllantirishdagi rolini o‘rganishga yordam beradi. Bu metod orqali Surxondaryo vohasi aholisining etnik xususiyatlari, ularning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi tildagi aksini topishi tahlil qilinadi. Kognitiv tahlil esa etnografik leksik birliklar orqali madaniy tushunchalar, obrazlar va stereotiplarning qanday kodlanganligini, xalqning atrof-muhitni va ijtimoiy voqelikni qanday idrok etishini aniqlashga qaratiladi.

Etnografik leksikaning tarixiy ildizlarini va evolyutsiyasini o‘rganishda qiyosiy-tarixiy metoddan foydalaniladi. Bu metod yordamida etnografizmlarning etimologiyasi, ularning turkiy tillar oilasidagi boshqa dialektlar bilan aloqasi, shuningdek, mintaqaning qadimiy madaniy qatlamlari [3] bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Kontekstual tahlil etnografik birliklarning turli nutqiy vaziyatlarda, jumladan, kasbiy marosimlarda va bayramlarda [1] qo‘llanish xususiyatlarini, ularning pragmatik va stilistik funksiyalarini aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi Surxondaryo vohasi etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini birinchi marta kompleks va tizimli ravishda o'rganishda, shuningdek, mavjud tadqiqotlar (masalan, Shoyimqulova [2] ishi) doirasidan chiqib, nafaqat qishloq xo'jaligi, balki chorvachilik, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or va marosimlar bilan bog'liq barcha etnografik qatlamlarni qamrab olgan holda chuqur tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Arxeologik ma'lumotlar [3] va dala tadqiqotlari natijalarini lingvistik tahlilga integratsiya qilish orqali etnografik leksikaning shakllanish omillari va uning madaniy-tarixiy ahamiyati yangicha yondashuv asosida ochib beriladi.

Ushbu tadqiqotning nazariy ahamiyati tilshunoslikning lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika va kognitiv tilshunoslik kabi yo'nalishlarini Surxondaryo vohasi materiallari asosida boyitishdan iborat. U etnografik leksikaning til va madaniyat o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi universal va mintaqaviy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Amaliy ahamiyati esa to'plangan va tahlil qilingan materiallardan o'zbek tilining izohli lug'atlari, dialektologik lug'atlari va etnografik lug'atlarini tuzishda foydalanish, shuningdek, mintaqaviy madaniyatshunoslik, tarix va til o'qitishda o'quv qo'llanmalari yaratishda foydalanish imkoniyatini beradi. Tadqiqot natijalari milliy madaniy merosni saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish, shuningdek, Surxondaryo vohasining noyob lingvomadaniy qiyofasini targ'ib qilishga ham hissa qo'shadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot Surxondaryo vohasi etnografik leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini tanlangan misollar asosida kompleks tahlil qildi. Unda mintaqaning qadimiy tarixi, dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan turmush tarzi til birliklarida qanday aks etgani ochib berildi. Tadqiqot etnografik atamalarning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki ularning milliy urf-odatlar, marosimlar va dunyoqarash bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatdi. Arxeologik ma'lumotlar bilan birgalikda tahlil etilgan ushbu leksika milliy o'ziga xoslikni saqlash va avlodlarga yetkazishdagi beqiyos ahamiyatini

tasdiqladi, shu bilan mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirdi. Tadqiqot davomida Surxondaryo hududida keng tarqalgan dehqonchilik va chorvachilik faoliyati, shuningdek, kundalik hayot va marosimlar bilan bog‘liq leksik birliklar tahlil qilindi. Ushbu birliklar orqali mintaqa aholisining yashash tarzi, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashi qanday shakllangani aniqlandi. Ayniqsa, ayrim etnografik atamalar faqat ma’lum hududga xos bo‘lib, ular hududiy o‘ziga xoslikni ifodalovchi muhim til belgisi sifatida namoyon bo‘ldi.

Shuningdek, tahlil jarayonida etnografik leksikaning nafaqat lug‘aviy ma’nosi, balki uning ortida yotgan madaniy mazmuni, ramziy va konnotativ jihatlar ham ochib berildi. Bu esa til birliklari orqali xalqning qadriyatlari, an’analari va ijtimoiy normalari qanday aks etishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, etnografik leksika milliy o‘zlikni anglash va uni saqlashda muhim vosita ekanligi yana bir bor tasdiqlandi.

Mazkur tadqiqotning ahamiyati shundaki, u Surxondaryo etnografik leksikasini faqat leksik-semantik jihatdan emas, balki lingvomadaniy nuqtai nazardan ham kompleks tarzda o‘rganishga harakat qildi. Natijalar ushbu sohada mavjud ayrim ilmiy bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi hamda etnolingvistika va dialektologiya yo‘nalishlarining rivojiga hissa qo‘shadi.

Xulosa qilib aytganda, etnografik leksikani o‘rganish til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini anglashda muhim ahamiyatga ega. Kelgusida bunday tadqiqotlarni boshqa hududlar misolida ham davom ettirish, shuningdek, zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida chuqurlashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Mamatov A. Lingvokulturologiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan, 2021.
- [2] Mengliyev B. O‘zbek dialektologiyasi: nazariy masalalar va amaliy tahlil. Toshkent: Akademnashr, 2022.

- [3] Qodirov A. Surxondaryo shevalarida etnografik leksikaning lingvokulturologik tahlili. O‘zbek tili va adabiyoti, 2023, № 4, 78-85-betlar.
- [4] Begmatov E. Etnografik leksikaning lingvomadaniy qatlamlari. Filologiya masalalari, 2022, № 2, 45-52-betlar.
- [5] Xolmatova D. Dehqonchilikka oid etnografik leksikaning semantik xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi, 2021, № 5, 60-65-betlar.
- [6] Jo‘rayev A. Etnografik leksikani tadqiq etishning nazariy asoslari. O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy axborotnomasi, 2020, № 3, 112-118-betlar.
- [7] Mahmudov N. Tilshunoslik nazariyasi: leksikologiya va semantika. Toshkent: Akadernashr, 2023.
- [8] Norqulov B. Surxondaryo shevalarida uchraydigan ayrim etnografik atamalar tahlili. Termiz davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, 2022, № 1, 98-105-betlar.
- [9] Nazarov Q. Etnolingvistika asoslari. Toshkent: Fan, 2020.
- [10] Sobirov J. Etnografik leksikaning milliy o‘zlikni anglashdagi ahamiyati. Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta’lim, 2023, № 3, 150-157-betlar.